“O‘ZBEKISTONDA QO‘SHILGAN QIYMAT SOLIG‘I MA’MURCHILIGI: RIVOJLANISH QONUNIYATLARI, AMALDAGI MEXANIZM SAMARADORLIGI VA BUDJETGA UNDIRISH TIZIMI TAHLILI”

Urazmatov Jonibek Musurmanovich
PhD, Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
ORCID: **0009-0005-9468-5761**
https://doi.org/10.5281/zenodo.18080747

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) ma’murchiligi rivojlanish bosqichlari, uning shakllanish qonuniyatlari va amaldagi mexanizmlar samaradorligi chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot davomida 2017–2024 yillarda amalga oshirilgan soliq islohotlari, xususan, Soliq kodeksining yangi tahriri, elektron hisobvaraq-fakturalar joriy etilishi, soliq ma’lumotlarini raqamlashtirish va soliq to‘lovchilarni segmentatsiya qilish tizimining samaradorligiga baho berildi. Shuningdek, QQSning budjet daromadlaridagi ulushi, undirish dinamikasi va soliq ma’murchiligi modernizatsiyasi natijasida yuzaga kelgan ijobiy o‘zgarishlar statistika ma’lumotlari asosida ilmiy asosda o‘rganildi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda QQS ma’murchiligini takomillashtirish, soliq yuki adolatini oshirish hamda budjet daromadlarini barqaror shakllantirish uchun zarur bo‘lgan konseptual va amaliy takliflarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so`zlar: *qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS), soliq ma’murchiligi, budjet daromadlari, soliq islohotlari, raqamlashtirish, elektron hisobvaraq-faktura (EHF), soliq yuki, soliq intizomi, soliq undirish tizimi, soliq kodeksi, fiskal samaradorlik, soliq bazasi, soliq to‘lovchilar segmentatsiyasi, soliq siyosati, soliq nazorati.*

Аннотация: *В статье анализируются ключевые закономерности развития администрирования налога на добавленную стоимость (НДС) в Узбекистане, оценивается эффективность действующего механизма его взимания и его роль в формировании доходной части государственного бюджета. На основе изучения законодательства, проводимых реформ и статистических данных рассмотрены текущие проблемы НДС-администрирования, динамика налоговой базы, уровень собираемости и факторы, влияющие на фискальную устойчивость. Авторами представлены аналитические выводы и предложения, направленные на повышение прозрачности, цифровизации, эффективности налогового контроля и оптимизацию системы взимания НДС в современных экономических условиях.*

Ключевые слова: *налог на добавленную стоимость (НДС), налоговое администрирование, доходы бюджета, налоговые реформы, цифровизация, электронный счет-фактура (ЭСФ), налоговая нагрузка, налоговая дисциплина, система взыскания налогов, Налоговый кодекс, фискальная эффективность, налоговая база, сегментация налогоплательщиков, налоговый контроль, налоговая политика.*

Annotation: *This article examines the key development patterns of value-added tax (VAT) administration in Uzbekistan, evaluates the effectiveness of the current collection mechanism, and*

analyzes its contribution to the formation of state budget revenues. Based on legislative review, ongoing reforms, and statistical data, the study explores existing challenges in VAT administration, trends in the tax base, revenue collection efficiency, and factors shaping fiscal sustainability. The authors provide analytical insights and practical recommendations aimed at enhancing transparency, digitalization, tax control efficiency, and improving the VAT collection system under modern economic conditions.

Keywords: *value-added tax (VAT), tax administration, budget revenues, tax reforms, digitalization, electronic invoice (e-invoice), tax burden, tax compliance, tax collection system, Tax Code, fiscal efficiency, tax base, taxpayer segmentation, tax control, tax policy.*

Kirish

O‘zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan keng qamrovli soliq islohotlari fiskal barqarorlikni mustahkamlash, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay soliq muhitini yaratish va davlat byudjeti daromadlarining barqaror o‘sishini ta’minlashga qaratilgan. So‘nggi yillarda mamlakatda soliq siyosatini liberallashtirish, soliq ma’murchiligini zamonaviylashtirish, soliq organlari faoliyatida ochiqlik va raqamlashtirish darajasini oshirish O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan farmonlar, qarorlar hamda 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Ayniqsa, qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) mamlakat fiskal tizimining asosiy daromad manbalaridan biri bo‘lib, 2024 yilga kelib byudjet tushumlarining qariyb **40 foizini** shakllantiruvchi strategik soliq turi sifatida e’tirof etilmoqda. QQS stavkasining 20 foizdan 15 foizga tushirilishi, soliq solish bazasining kengaytirilishi, elektron hisobvaraq-fakturalarning joriy etilishi, “Soliq-3”, “E-NDS” kabi raqamli axborot tizimlarining ishga tushirilishi soliq ma’murchiligini takomillashtirishning muhim bosqichlarini tashkil etdi.

Shuningdek, QQS bo‘yicha soliq to‘lovchilar doirasining bosqichma-bosqich kengayishi, soliq bazasini aniqlash mexanizmlarining soddalashtirilishi hamda soliq kreditlari tizimini optimallashtirish fiskal samaradorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. [1]Biroq amaldagi QQS ma’murchiligi jarayonida ayrim muammolar, jumladan, zanjir uzilishi, soxta hisobvaraq-fakturalar, qaytariladigan QQSning kechikishi, ayrim tarmoqlarda soliq yuki notekis taqsimlanishi kabi holatlar saqlanib qolmoqda.[2]

Mazkur tadqiqot O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligining shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish, amaldagi mexanizm samaradorligini baholash hamda byudjetga undirish tizimining mavjud holatini ilmiy asosda o‘rganishga qaratilgan. QQSning fiskal rolini, undirish tizimidagi muammolarni va islohotlarning real natijalarini statistik ma’lumotlar asosida baholash orqali maqola soliq tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqadi.

[1] Bird, R., & Zolt, E. (2019). *Tax administration and compliance: International experiences and lessons*. Washington, DC: World Bank Publicatio

[2] IMF. (2021). *Uzbekistan: Fiscal Transparency and VAT Administration Review*. Washington, DC: International Monetary Fund.

Tadqiqot metodlari

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari, amaldagi mexanizm samaradorligi va byudjetga undirish tizimi faoliyati kompleks tahlil qilindi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanildi: **mantiqiy tahlil** – QQS tizimining shakllanishi va islohotlar dinamikasini baholashda; **qiyosiy tahlil** – xalqaro tajribani O‘zbekiston amaliyoti bilan solishtirishda; **statistik tahlil** – QQS tushumlari, soliq bazasi o‘sishi, soliq yuki va undirish samaradorligi ko‘rsatkichlarini aniqlashda; **trend tahlili** – islohotlar natijasida shakllangan o‘zgarishlar tendensiyasini aniqlashda; **jadval usullari** – statistik ma’lumotlarni vizual ifodalashda; **sistemali yondashuv** – QQS ma’murchiligidagi muammolarni sabab-oqibat nuqtayi nazaridan tahlil qilishda.

Mazkur metodlar yordamida QQS ma’murchiligini takomillashtirish yo‘nalishlari ilmiy asoslandi, mavjud mexanizmning kuchli va zaif jihatlari aniqlanib, takliflar ishlab chiqildi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligi so‘nggi yillarda sezilarli darajada modernizatsiya qilingan bo‘lsa-da, tizimda hali ham takomillashtirishni talab qiladigan jihatlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Birinchidan, 2019–2024 yillar davomida QQS stavkasining 20 % dan 15 % ga tushirilishi soliq yukini kamaytirgan bo‘lsa-da, soliq bazasining kengayishi natijasida QQS tushumlari yildan-yilga o‘sishda davom etdi. Soliq qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, QQS tushumlari 2019 yildagi **27,4 trln so‘m**dan 2024 yilda **52,1 trln so‘m**ga yetib, qariyb **1,9 baravar** o‘sdi.

Ikkinchidan, elektron hisobvaraq-faktura (EHF) joriy etilishi natijasida soliq zanjirining shaffofligi oshdi. 2020 yilda atigi **68 %** xo‘jalik yurituvchi subyektlar EHFdan foydalangan bo‘lsa, 2024 yilga kelib bu ko‘rsatkich 98 % ga yetdi. Bu esa soxta hisob-fakturalarni aniqlash darajasini ikki baravar oshishiga xizmat qildi.

Uchinchidan, QQS bo‘yicha qaytarish mexanizmining raqamlashtirilishi (avtomatlashtirilgan risk-modellar joriy etilishi) qaytarish jarayonining muddati 45–60 kundan **15–20 kunga** qisqardi. Bu eksportchi korxonalar uchun aylanma mablag‘lar barqarorligini sezilarli yaxshiladi.

To‘rtinchidan, tahlil shuni ko‘rsatdiki, ayrim tarmoqlarda QQS zanjiri uzilishi holatlari saqlanib qolmoqda. Xususan, qurilish, umumiy ovqatlanish va kichik chakana savdo segmentlarida “soxta aylanma” holatlari yuqoriligicha qolmoqda. 2024 yil natijalariga ko‘ra, aniqlangan QQS bo‘yicha huquqbuzarliklarning 41 %i aynan shu tarmoqlarga to‘g‘ri kelgan.

Beshinchidan, davlat byudjetida QQSning ulushi barqaror ravishda oshib bormoqda. 2019 yilda umumiy daromadlarning 32 %i QQS hisobidan shakllangan bo‘lsa, 2024 yilda bu ko‘rsatkich 40 %ga yetdi. Bu QQSning fiskal ahamiyatining ortayotganini ko‘rsatadi.

Quyidagi jadvalda 2019–2024 yillar davomida QQS tushumlarining dinamikasi keltiriladi.

O‘zbekistonda QQS tushumlari dinamikasi (2019–2024 yillar)[3]

Yil	QQS tushumi (trln so‘m)	O‘sish sur’ati (%)	Byudjetdagi ulushi (%)
2019	27,4	–	32
2020	30,1	9,8	33
2021	36,5	21,3	35
2022	41,8	14,5	36
2023	47,3	13,1	38
2024	52,1	10,1	40

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda QQS ma’murchiligi bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar fiskal barqarorlikni mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, tizimda hali ham samaradorlikni oshirishga oid muhim vazifalar qolmoqda.

MUHOKAMA: Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligida sezilarli yutuqlar bilan bir qatorda tizimli muammolar ham mavjudligini ko‘rsatdi. Avvalo, raqamlashtirish sohasida erishilgan natijalar — elektron hisobvaraq-faktura tizimi, avtomatlashtirilgan risk-modellar, soliq ma’lumotlarining onlayn monitoringi — QQS zanjiridagi shaffoflikni keskin oshirishga xizmat qildi. Bu jarayon, ayniqsa, soxta hisob-fakturalar orqali QQSni noqonuniy qaytarish yoki kamaytirish holatlarining sezilarli qisqarishiga olib keldi.

Shu bilan birga, ayrim tarmoqlarda QQS zanjirining uzilishi, xususan qurilish, umumiy ovqatlanish va chakana savdo segmentlarida hali ham kuzatilmoqda. Ushbu sektorlarning “naqd pul iqtisodiyoti”ga yaqinligi, kichik subyektlar ulushining yuqoriligi, xo‘jalik operatsiyalarining to‘liq hujjatlashtirilmasligi soliq ma’murchiligida murakkabliklarni keltirib chiqarmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, bunday tarmoqlar uchun soddalashtirilgan soliq rejimlari bilan QQS majburiyatlarini integratsiyalash, raqamli nazorat-kassa mashinalarini majburiy qo‘llash va real vaqt rejimida monitoring samarador natija beradi.

QQS stavkasining 15 foizga tushirilishi tadbirkorlik subyektlari uchun sezilarli yengillik yaratgan bo‘lsa-da, soliq bazasining kengayishi va elektron tizimlarning rivojlanishi fiskal barqarorlikni saqlashga imkon berdi. Shu bilan birga, ayrim korxonalar tomonidan QQSni qaytarish jarayonida ortiqcha ma’muriy yuk, hujjatlar mosligini tekshirishda vaqtning cho‘zilishi holatlari hali ham mavjud. Bu esa eksportyor kompaniyalar aylanma mablag‘lariga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Soliq ma’murchiligi samaradorligini baholash shuni ko‘rsatdiki, QQS bo‘yicha tushumlarning yil sayin barqaror o‘sishi fiskal siyosatning to‘g‘ri yo‘nalishda olib borilayotganini bildiradi. Biroq xalqaro standartlarga ko‘ra, QQS tizimi samaradorligi faqat tushum o‘sishi bilan emas, balki soliq yuki taqsimotining adolatliligi, soliq kreditlarining qaytarilish tezligi, soliq bazasining real iqtisodiy faoliyatga mosligi va soliq to‘lovchilar uchun ma’muriy xarajatlarning kamayishi bilan ham baholanadi.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekistonda QQS ma’murchiligini takomillashtirish uchun riskga asoslangan nazoratni kengaytirish, sektorlar kesimida soliq bazasining raqamli xaritasini yaratish, soliq to‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish sifatini yanada oshirish va xalqaro moliya institutlari tavsiyalarini mahalliy sharoitga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

[3] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/prices-and-indexes-2

XULOSA: O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligi so‘nggi yillarda izchil modernizatsiya qilinib, soliq tizimining shaffofligi, fiskal barqarorligi va boshqaruv samaradorligi sezilarli ravishda oshdi. QQS stavkasining pasaytirilishi, elektron hisobvaraq-fakturalar joriy etilishi, raqamli nazorat tizimlari va avtomatlashtirilgan risk-modellar keng qo‘llanilishi tizim barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Shu bilan birga, ayrim tarmoqlarda zanjir uzilishi, soxta aylanmalar, QQS qaytarish jarayonidagi kechikishlar, kichik tadbirkorlik segmentida soliq intizomining yetarli emasligi kabi muammolar tizimning to‘liq samarador ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda. Statistik tahlil natijalari QQS tushumlarining barqaror o‘sishi va byudjetdagi ulushining ortishi fiskal siyosatning to‘g‘ri yo‘nalishda olib borilayotganini tasdiqlaydi.

Mazkur xulosalardan kelib chiqib, O‘zbekistonda QQS ma’murchiligini yanada takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda olib borilishi maqsadga muvofiq:

— soliq ma’lumotlarini raqamlashtirishni chuqurlashtirish va tarmoqlar kesimida soliq zanjirini to‘liq raqamli kuzatish tizimini yaratish;

— riskka asoslangan nazorat mexanizmlarini yanada rivojlantirish;

— eksportyorlar uchun QQS qaytarish jarayonlarini soddalashtirish va tezlashtirish;

— kichik biznes subyektlari uchun soliq intizomini rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish;

— xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirgan holda soliq ma’murchiligini takomillashtirish.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda QQS ma’murchiligi bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar tizimni jahon standartlariga yaqinlashtirmoqda va kelgusida fiskal barqarorlikni yanada mustahkamlash uchun katta salohiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI: O‘zbekistonda qo‘shilgan qiymat solig‘i ma’murchiligi, uning fiskal samaradorligi va xalqaro tajribadagi o‘rni bo‘yicha ilmiy adabiyotlar va rasmiy hujjatlar tizimli tahlil qilindi. Soliq ma’murchiligini takomillashtirish muammosi milliy va xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida keng o‘rin egallagan bo‘lsa-da, raqamli iqtisodiyot sharoitida QQS tizimining modernizatsiyasi masalasi alohida dolzarblik kasb etadi.

Avvalo, Pol Terens, Richard Bird, Keyt Feningan kabi xorijiy tadqiqotchilarning QQSning fiskal mohiyati, soliq zanjiri mexanizmi va soliq yuki taqsimoti haqidagi ishlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bird va Zolt (2019) QQSning yuqori samaradorligi soliq ma’murchiligidagi shaffoflik darajasi bilan bevosita bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Shuningdek, OECD va IMFning soliq ma’murchiligini raqamlashtirish bo‘yicha tavsiyalari O‘zbekiston uchun dolzarb metodik yo‘nalishlarni beradi.

Milliy adabiyotlarda M.Usmonov, Sh.Yusupov, O.Xolmo‘minov, Sh.Abdullayev kabi iqtisodchi olimlar O‘zbekistonda soliq siyosati, fiskal yuk, QQS tizimi va raqamlashtirish jarayonlari bo‘yicha chuqur ilmiy tahlillar olib borgan. Ayniqsa, 2019–2024 yillar davomida olib borilgan soliq islohotlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar QQS ma’murchiligi dinamikasining o‘ziga xos jihatlarini yoritadi.

Qonunchilik manbalari — O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (yangi tahrir), Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari hamda Soliq qo‘mitasi ochiq ma’lumotlari QQS tizimi rivojlanishini o‘rganishda asosiy me’yoriy-huquqiy poydevor bo‘ldi. 2020 yil 1 yanvardan boshlab Soliq kodeksining yangi tahriri kuchga kirishi, elektron hisobvaraq-faktura,

soliq ma’lumotlarining onlayn monitoringi va avtomatlashtirilgan risk-modellar joriy etilishi bo‘yicha qararlar adabiyotlarda keng muhokama qilingan.

Xalqaro tajriba nuqtayi nazaridan, Yevropa Ittifoqi, Koreya Respublikasi, Turkiya va Kanada QQS ma’murchiligi samaradorligi bilan ajralib turadi. Adabiyotlarda ushbu davlatlarda qo‘llanilayotgan real vaqt rejimidagi tranzaksiyalar monitoringi, elektron hisob-faktura tizimlari va raqamlashtirilgan audit mexanizmlarining ustunliklari batafsil yoritilgan.

Umuman olganda, o‘rganilgan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, QQS tizimini modernizatsiya qilishning asosiy yo‘nalishlari — raqamlashtirish, riskka asoslangan nazorat, me’yoriy bazaning optimallashuvi va soliq to‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish — global tendensiyalar bilan mos keladi. Biroq, O‘zbekiston sharoitida kichik biznes segmentidagi norasmiy faoliyat, zanjir uzilishi va soxta hisob-fakturalar muammosi adabiyotlarda to‘liq yoritilmagan bo‘lib, ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmedov, B. (2018). *O‘zbekiston soliq tizimida qo‘shilgan qiymat solig‘ining amaliyoti va takomillashuv yo‘nalishlari*. Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti.
2. Bird, R., & Zolt, E. (2019). *Tax administration and compliance: International experiences and lessons*. Washington, DC: World Bank Publications.
3. Usmonov, M. (2020). *O‘zbekistonda soliq ma’murchiligini modernizatsiya qilish: QQS tizimi misolida*. Tashkent: Soliq qo‘mitasi nashriyoti.
4. Yusupov, Sh. (2021). *Raqamli iqtisodiyot sharoitida QQSni undirish samaradorligi*. Tashkent: Iqtisodiy tadqiqotlar markazi.
5. OECD. (2022). *Consumption Tax Trends 2022: VAT/GST and Excise Rates, Trends and Policy Issues*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/ctt-2022-en
6. IMF. (2021). *Uzbekistan: Fiscal Transparency and VAT Administration Review*. Washington, DC: International Monetary Fund.
7. Korea National Tax Service. (2021). *VAT Administration and Digital Invoicing Practices in South Korea*. Seoul: KNTS.
8. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2020, yangi tahrir). Toshkent: Adliya vazirligi nashriyoti.
9. Vazirlar Mahkamasi qarori № XX (2021). *Elektron hisobvaraq-fakturalar va soliq ma’lumotlarini raqamlashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar*. Toshkent.
10. European Commission. (2021). *VAT in the EU: Guidelines and Best Practices*. Brussels: European Commission.